

На правах рукопису

ЗУБКОВА Наталія Михайлівна

*Бібліотека і архів Б.Д.Грішченка як джерело з історії
народної освіти України кін. ХІХ- поч. ХХ ст.*

05.25.04 — книгознавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

АВ 31.407

00046800 (1)

Робота виконана в інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук України

Науковий керівник:

Доктор історичних наук – Дубровіна Любов Андріївна

Офіційні опоненти:

1. Доктор історичних наук – Пінчук Юрій Анатолійович
2. Кандидат історичних наук – Ківшар Таїсія Іванівна

Провідна організація – Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Захист відбудеться «22» листопада 1994 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.31.01. по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук у Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук за адресою: 252039, Київ, просп. 40-річчя Жовтня, 3.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук за адресою: 252039, Київ, просп.40-річчя Жовтня, 3.

Автореферат розіслано «21» листопада 1994 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради

кандидат економічних наук

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

А.О.Чекимарьов

Актуальність дослідження та ступінь наукової розробки теми.

Дослідження розвитку духовної культури України в сучасних умовах деідеологізації суспільства набуває все більшого значення в зв'язку з необхідністю створення об'єктивної концепції історії України взагалі й історико-культурних процесів зокрема. Історія в особах — це особливо актуальне питання для реабілітації нації й суспільства після століть гноблення й постійного деформування природних процесів їх розвитку. Найважливішим є не лише повернення імен із забуття, а й визначення їх реального впливу на суспільні процеси, з одного боку, і впливу суспільства на формування видатних осіб, що складають основу розвитку духовності народу та держави, з іншого. Отже, на нашу думку, початок розвитку книгознавчо-археографічних досліджень сукупної книжково-рукописної спадщини як фактора розвитку духовних процесів суспільства — справа надзвичайно перспективна.

Бібліотечне та архівне зібрання Б.Д. Грінченка є одними з найважливіших об'єктів для здійснення таких досліджень. Адже вони включають не лише матеріали його власної багатогранної життєдіяльності, а й містять численні документи, що характеризують історико-культурний розвиток України кін. XIX - поч. XX ст. Комплекс зібрання становить близько 18 тис. одиниць зберігання (бібліотека — понад 3 тис., архів — понад 14 тис.) і, що найважливіше, — зберігся він майже повністю.

Бібліотека Б.Д. Грінченка була реконструйована за рукописним каталогом Марії Миколаївни Грінченко (дружини Б.Д. Грінченка) співробітниками ЦНБ як цілісна збірка. Вона складається з художніх творів видатних і менш відомих письменників України (близько 340 авторів), Росії та багатьох зарубіжних країн, брошур, відбитків статей, журналів з різних галузей науки, з проблем національної та світової культури, громадського життя, історії, педагогіки, філосо-

фай, мовознавства, літературознавства, етнографії, фольклору, мистецтвознавства, освіти, історії церкви, природничих наук (біології та географії), права, економіки тощо¹.

Рукописна спадщина Б.Д. Гринченка репрезентована в значній кількості архівних та наукових установ України, проте найповніше вона збереглася в Інституті рукопису ЦНБ (далі ІР). У документах особового архіву Б.Д. Гринченка в ІР знайшли відображення творчість та особисте життя цієї людини, яка була письменником і істориком, етнографом і педагогом, книгознавцем і перекладачем, упорядником і редактором, бібліографом і видавцем, а саме: в автографах збереглися поезія та проза, літературно-критичні праці, етнографічні та фольклорні здобутки, матеріали книгознавчої та видавничої роботи, суспільно-політичної та громадської діяльності, листування. Вивчення цих матеріалів, безумовно, може мати велике значення для поповнення персоналогічного ряду діячів української культури ще й тому, що чималий документальний пласт, який характеризує педагогічний та просвітницький рух в Україні кін. ХІХ-поч. ХХ ст., знайшов у цьому архіві своє відображення.

Архівний фонд Б.Д. Гринченка складається з власне документів Бориса Дмитровича, архівів його дружини — М.М. Гринченко та доньки — А.Б. Гринченко, а також матеріалів різних діячів культури та просвіти того часу.

Оцінка творчої спадщини Б.Д. Гринченка й за його життя, й після смерті була дуже неоднозначною й зазнавала значних коливань — від апологетизування до вщент знищувальних висновків прискіпливо вивчався розвиток його світогляду, народно-демократичних і

¹ Каталог фондів: Бібліотечні колекції. — Вип. 1.: Б.Д. Гринченко / Підготували: І.Г. Шовкопляс, М.А. Воробей, Г.Г. Дідківська. — К, 1988. — Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського АН УРСР: Короткий огляд / Підготували: І.Г. Шовкопляс, П.А. Сотницько, М.А. Воробей. — К, 1989. — С. 70-71.

ліберальних поглядів. Багатопрофільну діяльність Б.Д. Грінченка свого часу розглядали І. Франко та М. Коцюбинський, М. Драгоманов та П. Грабовський, Л. Смілянський та С. Рудницько, М. Рильський та О. Білецький, І. Пільгук та Є. Шаблювський, М. Гуменюк, В. Яременко, А. Погрібний, С. Болгівець, В. Слосаренко, А. Тимчик, О. Киричук, Д. Чередицько, А. Бурячок та ін. У своїх працях вони, переважно, спиралися на поодинокі архівні матеріали стосовно обраної для розгляду теми, внаслідок чого розгляд документальної спадщини Б.Д. Грінченка як фактора осмислення не лише його творчого доробку, а й як джерела для вивчення історії просвітництва, бібліотечної та видавничої справи в Україні певного періоду завжди залишався поза межами досліджень. Те ж саме можна сказати й про такий конкретний аспект даної проблеми, як джерелознавча та книгознавча розробка книжкового й архівного зібрання Б.Д. Грінченка з точки зору окремого явища історії та культури й об'єкта комплексного історико-книгознавчого та історико-джерелознавчого аналізу.

Актуальність обраної теми підтверджує й висновок академіка О.І. Білецького, який, аналізуючи творчий доробок Б.Д. Грінченка, в своїй, на жаль, не закінченій, перерваній смертю автора статті, пише: "...художня творчість для Бориса Грінченка — сільського вчителя, видавця популярних книжок для народу, збирача народної творчості, упорядника і редактора першого за якістю українсько-російського словника — ніколи не здавалась головним у житті. Найголовніше — праця, просвітительська робота серед народу і інтелігенції, в якій треба пробудити почуття національної самосвідомості" ².

Мета й завдання дослідження.

Головною метою дослідження є визначення місця й ролі бібліотечної та архівної спадщини видатної особи, в даному разі —

² Рад. літературознавство.— 1963.— № 1.— С. 116.

Б.Д.Грінченка, в формуванні духовних основ суспільства. За формою, змістом та складом його документальна спадщина, серед інших особистих та особових архівів ІР ЦНБ та подібних архівних і наукових установ, найбільш повно й багатоаспектно виявляє такі важливі напрями національно-духовного життя України кін. ХІХ - поч. ХХ ст., як розвиток української літератури, народної педагогіки та просвіти.

Конкретні завдання дисертації полягали в тому, щоб:

вивчити історію, особливості формування, структуру, наповнення, склад документів та шляхи поповнення бібліотеки й особового архіву Б.Д. Грінченка;

проаналізувати книгознавчі аспекти формування бібліотеки, її склад, зміст та зв'язки з архівним фондом;

скласти найбільш повний життєпис Б.Д.Грінченка, який би відображав розмаїття діяльності і визначав належне йому місце в історії української культури;

розглянути книжково-рукописну спадщину Б.Д. Грінченка як окреме культурологічне явище й комплексне джерело вивчення історії просвіти в Україні кін. ХІХ - поч. ХХ ст.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є бібліотека та архів Б.Д. Грінченка як окреме історико-культурологічне явище, що відображає як об'єктивні та суб'єктивні фактори формування особистості, так і конкретні стадії розвитку культури. Документи й матеріали, що відклялися в архівному фонді та бібліотеці надають можливість об'єктивного аналізу та реконструкції реальних процесів становлення духовних тенденцій суспільства. У даному дослідженні розглядається розвиток української просвіти в один з найбільш складних для української історії часів кін. ХІХ - поч. ХХ ст.

Теоретико-методологічну основу складають основні, прийняті в різних наукових концепціях, загальні принципи науковості, об'єктивності й конкретності істини, що базуються на використанні всього

масиву джерельної бази, її комплексного аналізу переважно методами книгознавчого (що виявляють процеси створення, розповсюдження та використання книг) та джерелознавчого (що вивчають походження, атрибуцію, опис, структуру та зміст документальних джерел) аналізу й синтезу, класифікації та систематизації документів на базі сукупного за видо-тематичними та типологічними ознаками джерельного масиву.

Історико-книгознавчі та історико-джерелознавчі методики аналізу бібліотечного та архівного фонду Б.Д. Грінченка дають змогу не лише оцінити роль і місце видатних українських громадських діячів у культурно-просвітницькому житті України на перехресті століть, а й виявити провідні тенденції історико-культурного розвитку, глибше пізнати процеси формування документальної спадщини України, яка й нині служить джерелом духовності сучасного суспільства.

Джерельну базу дисертації становить комплекс бібліотечного зібрання та документальної спадщини Б.Д. Грінченка, що складається з матеріалів ІР ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України, Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, рукописних фондів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка та Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та класифікується таким чином:

книжкове зібрання (власне бібліотека) Б.Д.Грінченка, яку він та його дружина збирали протягом свого життя;

біографічні документи Б.Д. Грінченка;

творчі матеріали (художні, наукові та науково-популярні праці, переклади);

матеріали громадсько-просвітницької діяльності;

матеріали різних товариств, комісій, об'єднань, в яких Б.Д. Грінченко брав участь;

комплексні матеріали інших видатних діячів культури й освіти, таких як В.М. Доманицький, Т.А. Зіньківський, С.Д. Ніс, Ф.К. Вовк, П. Й. Капельгородський, А. Ю. Кримський, Панас Мирний та ін.; листування.

До дослідження також залучалися інші архівні джерела стосовно цієї проблеми.

Наукова новизна й практичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому вперше зроблена спроба розглянути архів і бібліотеку видатного громадського та культурного діяча України як комплексне культурологічне явище, що, в свою чергу, дозволило проаналізувати багатоаспектний зв'язок: особа – архів – суспільство та шляхи формування документальної спадщини України через діяльність її видатних людей в умовах реальних соціально-культурних процесів.

До наукового обігу залучено багато нових архівних джерел про життя та науково-просвітницьку діяльність Б.Д. Гринченка, про середовище, в якому він жив і працював. Нові підходи до проблеми та методики комплексного аналізу можуть бути використані в наступних дослідженнях документальної спадщини видатних діячів історії та культури.

Апробація роботи. Основні положення дослідження апробовані на міжнародних та республіканських конференціях: “Бібліотека – Інформатизація – Наука” (К, 1991), “Дослідження фондів наукових бібліотек України. Сучасний стан та перспективи розвитку” (К, 1992); “Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті” (К, 1993), а також у 6-ти публікаціях, які відносяться як безпосередньо до розробки спадщини Б.Д. Гринченка, так і до розробки питань теоретико-методичних аспектів організації та опису комплексних архівних і бібліотечних фондів.

Автор бере участь у розробці методичних питань опису рівня фонду та архівної колекції у

проекті Державного комітету України з питань науки та технологій “Архівна та рукописна Україніка”, пов’язаного із напрямом Національної архівної інформаційної системи (НАІС).

Дисертація складається з вступу, трьох розділів та висновків.

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, розкривається її актуальність, ступінь вивчення, визначені мета та завдання дисертаційного дослідження, наукова новизна, практичне значення.

Перший розділ “Бібліотека та архів Б.Д. Грінченка: історія, основні принципи формування, систематизації та класифікації документів” складається з характеристики та історико-книгознавчого аналізу бібліотечного зібрання, а також архівно-археографічного аналізу документів та матеріалів архіву як комплексного багатоаспектного джерела з історії української культури і просвіти.

Збираючи свою бібліотеку все життя, Борис Дмитрович мріяв про те, щоб зберегти її в комплексі й зробити доступною для простого народу. За його духовним заповітом бібліотека й архів, що склалися з книжок, рукописів, гравюр тощо, переходили Марії Миколаївні Грінченко, а по її смерті, з деякими застереженнями, – товариству “Просвіта” в Києві. Умови були такими: “Бібліотека моя должна сохраняться как единое целое и не смешиваться с общей библиотекой “Просвита”, а иметь отдельный каталог и отдельные шкафы с надписями: “Бібліотека Марії і Бориса Грінченків”. Книжки з неї не можуть видаватися на дом, а видаються безплатно лише для пользования в самом читальном зале” [ф. 1, № 31672]. У разі закриття “Просвіти” всі права переходили на тих самих умовах до Санкт-Петербурзького “Благотворительного общества для издания общепользных и дешевых книг”, а якщо й це Товариство закінчить своє існування, тоді все повинно перейти у власність Товариства “Просвіта” у Львові ... на тих самих умовах, але місце відкриття школи воно

вибирає за власним бажанням, а виховання проводить українською мовою згідно підручникам, що видані там же" [ф. I, № 31672].

Доля розпорядилася так, що бібліотека та основний пласт архівних матеріалів Бориса Дмитровича після смерті Марії Миколаївни в 1928 році залишилися в фондах ВУАН, і вже звідки на початку 30-х років потрапили до Всенародної бібліотеки України.

Головними джерелами вивчення складу й змісту бібліотечного зібрання Б.Д. Грінченка можна вважати реєстри, каталоги й покажчики книжок, які його дружина складала протягом всього життя. Це, зокрема: "Список літературних праць творів Грінченка Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни 1881-1892 рр." (134 арк.) [ф. I, № 32271]; "Книжки, постачені сім'єю Грінченків. 1883-1915" [ф. I, № 32234] "Бібліотечне зібрання Б.Д. і М.М.Грінченків" [ф. I, № 32233, 32235-32237]. Останній каталог був створений М.М. Грінченко після складання власного духовного заповіту в 1916 році, який повторює розпорядження заповіту Бориса Дмитровича.

Зібрання розділялося за двома методологічними принципами: власні твори Грінченків систематизувалися в окремий розділ бібліотеки за хронологією, а особиста бібліотека — за топографічними ознаками.

Власних творів Бориса Дмитровича в бібліотечному зібранні Грінченків на 1915 рік нараховувалося 310 найменувань; перекладів його видань різними мовами — 19; видань, що включали твори, до яких було написано музику, — 6; відповідно власних творів М.М. Грінченко було 69; власних творів доньки Грінченків — Анастасії Борисівни — 13 [ф. I, № 32234].

Переліки власних творів, історію їх написання, цензурні митарства М.М. Грінченко подає в анотованих бібліографічних покажчиках. У системі коментарів М.М. Грінченко наводять дані, які дозволяють простежити долю кожного твору, а саме: історію написання,

дати відправки до цензури, отримання дозволу або відмови, відправки до видавця чи видавництва, ціни на книжки, кількість примірників, гонорар, перевидання, дані про тих, хто сприяв виданню тощо.

Бібліотека є спільним (хоча й переважно Бориса Дмитровича) зібранням сім'ї Гринченків. Це завжди підкреслював сам Борис Дмитрович. Суттєве поповнення бібліотеки було здійснене М.М. Гринченком після його смерті.

Аналіз другої частини бібліотеки має незаперечне значення не лише для вивчення розвитку світогляду Гринченка та наукової бази його досліджень, а й допомагає зрозуміти взагалі склад книжкової продукції, на яку спиралися в своїй діяльності просвітні діячі України кін. ХІХ - поч. ХХ ст. Відрадно констатувати, що книги бібліотеки Б.Д. Гринченка репрезентують практично повний персональний ряд української літератури від найдавніших часів: письменників та літературознавців, фольклористів, істориків, просвітників, релігійних письменників та філософів, правознавців, педагогів.

Систематизація книжок, зроблена М.М. Гринченком, була звичайною для бібліографічної традиції кін. ХІХ - поч. ХХ ст. До першого відділу входили богосл'я, філософія, психологія, етика, педагогіка; другий відділ складало "красне письменство"; третій — історія, економіка, право (незакінчений) і четвертий — різне (також незакінчений).

Колекційність цього зібрання не підлягає сумніву ще й тому, що велика кількість книжок має автографи.

Архівний фонд Б.Д. Гринченка розглядається в дисертації, спираючись на основи архівної організації фондів особового походження. При аналізі комплексів матеріалів всередині архіву й основ систематизації матеріалів взагалі враховувалися такі принципи: принцип походження матеріалів, під яким мається на увазі поняття походження як джерела виникнення матеріалів, тобто персонального або колективного авторства; принцип відношення, який виражається в

можливості групувати матеріали різного походження в групи стосовно до предмета або теми; та принцип *спорідненості* матеріалів як за походженням, так і за змістовими ознаками.

Архів умовно може бути розподілений на декілька частин.

Перша частина — це творчі матеріали Грінченка, що складаються з: комплексів творчих літературних матеріалів (автографи поетичних, прозових, драматичних творів, перекладів);

літературно-критичних праць і наукових та публіцистичних статей з педагогічних проблем, питань національного розвитку освіти в Україні, біографічних нарисів про Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, С. Руданського, Є. Гребінку та інших рукописів і підготовчих матеріалів;

матеріалів для створення українсько-російського словника, тлумачного словника української мови, літературно-біографічного словника, словника живої української мови;

етнографічні матеріали, які Б.Д. Грінченко збирав у Чернігівській та Харківській губерніях.

До другої частини належать:

документи особистого походження (посвідчення, метричні виписи, довідки, документи службого характеру тощо);

документи бібліотечної та музейної діяльності, створення народних бібліотек;

книговидавничі матеріали та документи, що характеризують видавничу діяльність та цензурні справи;

офіційне та особисте листування Грінченків.

Третій розділ архіву:

— персональні групи матеріалів М.М. та А.Б. Грінченко. Сюди ж відносяться й частини власних архівів Т. Зіньківського, В. Доманицького, В. Дубровського, П. Дорошенка, листування М. Левицького, О.П.Перебенді і А.Берло, О. і П. Білозерських, деяких авторів

“Громадської думки”, “Ради” (Ол. Барвінського, Л. Жебуньова, С. Желховського та ін.) та окремі документи (записні книжки й статті Д. Дорошенка за 1915-1916 рр., окремі матеріали Д. Яворницького, П. Куліща, М. Кропивницького, О. Левицького, С. Єфремова, Б. Вільховського та ін.) осіб, з якими Б.Д. Грінченко спілкувався й співпрацював багато років. Сюди ж належать літературні, публіцистичні, науково-критичні, науково-популярні праці багатьох персоніфікованих та анонімних авторів, що тими чи іншими шляхами потрапили до особового архіву Б.Д. Грінченка.

Четвертий розділ архіву — це знаменитий “самвидав” Б.Д. Грінченка — копійний матеріал творів різних авторів та складені самим Борисом Дмитровичем саморобні посібники для навчання сільських дітей та власної доньки, що може сприйматися як рукописне продовження бібліотечного зібрання родини Грінченків.

У другому розділі “Життя і творчість Б.Д. Грінченка на матеріалах бібліотечного зібрання та особових архівних фондів” розглянуто джерельну базу вивчення життєвого та творчого шляху Б.Д. Грінченка, сформульовано основні принципи джерелознавчого аналізу документів.

Підкреслюється, що персоніфічні дослідження є методом “олгоднення” історичного процесу, який не лише висвітлює приховані механізми історичних тенденцій і подій, а й сприяє формуванню сучасної національної культури. Але створення достовірної й об’єктивної біографії вченого та громадського діяча в контексті наукового, суспільно-політичного та особистого життя потребує виконання умов джерелознавчого аналізу. Перш за все, передбачається залучення якнайбільшої кількості різномірних за походженням, видами, типами та змістом джерел; по-друге — встановлення вірогідності документів; по-третє — вивчення та зіставлення фактів із урахуванням контексту процесів, об’єктивних та суб’єктивних факторів, що впли-

вають на зміст та форму документів. Критика тексту передбачає аналіз характеру висвітлювання фактів у документах з метою їх фіксування, інтерпретації або замовчування.

Архівний фонд та бібліотечне зібрання в своїй сукупності шляхом джерелознавчої критики джерел дозволяють реконструювати життєвий шлях дуже близьким до реального. Архів відображає як прямі, так і непрямі дані в численних документах, виявляє суперечності, акценти, адже тільки на великих масивах різних за походженням і видовою характеристикою джерел прагнення до істини може бути реалізоване в найбільш сприятливих умовах. Серед таких документів – автобіографії та матеріали до них, матеріали офіційної діяльності, біографічні нотатки різних осіб, що вивчали творчість Грінченка, записники, спогади родини, друзів, некрологи, відгуки, матеріали громадської діяльності, листування, що зберігаються не лише в особовому архіві, а й у архівних матеріалах інших осіб.

Походження документа, встановлення аутентичності, зіставлення фактів та порівняння даних очевидців і, нарешті, оцінка об'єктивної цінності джерела – основа використання інформації документа в дослідженні.

На засадах джерелознавчого дослідження архівних матеріалів і опублікованих джерел складена якнайповніша біографія Б.Д. Грінченка та визначені основні етапи його життя за принципом основних напрямів, змісту та характерних особливостей творчої й просвітницької діяльності. Пропонується така предметно-хронологічна періодизація його діяльності:

1. Період становлення світогляду й вибору життєвого шляху – дитинство та юність (Вільховий Яр - Долбіно - Харків): 1863-1881 рр.
2. Період педагогічної діяльності (Введєнське - Сироватка - Олексівка): 1882-1893 рр.
3. Період просвітницької діяльності (Чернігів - Київ): 1894-1910 рр.

Першим етапом розробки життєопису, як уже згадувалося, є використання автобіографій та біографічних нарисів – опублікованих і неопублікованих. Певні аспекти життя та творчості Б.Д. Грінченка висвітлювались у деяких прижиттєвих виданнях його прози, поезій та перекладів, підготовлених за участю самого автора, та в посмертних виданнях і перевиданнях його художніх творів літературознавцями, що вивчали його класичну спадщину. Але всі ці нариси, як правило, відштовхувалися від автобіографічних нарисів Грінченка, написаних ним власноручно до видань.

Природно, що підготовка певного виду видання авторських творів завжди передбачає створення й біографічного нарису певного рівня, до якого, як правило, входять лише загальні відомості про людину, – головним чином, висвітлюються шляхи формування світогляду особи, його творчих особливостей, а також додається матеріал про історію написання та літературно-критичні оцінки пропонованого твору. Серед таких типових публікацій про Б.Д. Грінченка можна назвати прижиттєвий біографічний нарис при публікації оповідання "Панько" видавництвом "Час" у 1909 році без підпису. В його основу був покладений автобіографічний рукопис самого Бориса Грінченка, складений ним того ж року, але, за висновками В.В.Яременка, – у вільному переказі фактів³. Біографічні дані були опубліковані також у багатотомному виданні "Б. Грінченко. Твори." (К., 1929. – т. I-X), здійсненому після його смерті дружиною М.М.Грінченко.

Біографії Б.Д. Грінченка були присвячені й окремі літературно-критичні та біографічні нариси, які на сьогодні можуть бути охарактеризовані як найбільш повні. Три з них нині становлять бібліографічні раритети – критично-біографічні нариси Л. Смілянського й

³ Грінченко Б. Твори: В 2 т. / Упоряд.: І.І. Пільгуж, В.В. Яременко. – Київ, 1963 – Т.1. – С.595.

Євг. Кириллока, а також монографія С.О.Єфремова⁴. Сергій Єфремов, який близько був знайомий із родиною Грінченків, опублікував ще передне слово до книги Бориса Дмитровича "Сонце сходить" (1914) і статтю про Грінченка під назвою "Душа "Просвіти"⁵, а невеликі біографічно-літературознавчі статті про Бориса Дмитровича та Марію Миколаївну Грінченків, написані 1925 року, до нас дійшли зовсім недавно, в 1993 році⁶. До 50-річчя з дня смерті Бориса Грінченка коротка біографічна стаття М.Ф. Вишневського з відомостями про педагогічну діяльність була опублікована в журналі "Література в школі"⁷.

Найбільш відомими для сучасників можна назвати літературно-критичні нариси І.І.Пільгук⁸, в яких автор пов'язав аналіз літературної спадщини діяча з основними етапами його життя, зробивши акцент на очевидну біографічність його творчості. Там же, в примітках, В.В.Яременком опубліковано текст останньої прижиттєвої автобіографії Б.Д.Грінченка 1909 року, яка зараз зберігається в його особовому архіві в ІР ЦНБ⁹, але він доповнив її даними з чернетки автобіографії [ф. 1, № 32303] та інших двох маловідомих у ті часи публікацій автобіографічних нарисів, які були написані в попередні часи. Перший – для "Історії літератури руської" О.Огоновського¹⁰, де й був надрукований в авторській редакції, другий – пізніше, в 1909

⁴ Смілянський Л. Борис Грінченко: Критично-біографічний нарис. – Харків, 1930. – 104 с.; Кириллок Є. Борис Грінченко. – Література і мистецтво. – 1943. – № 17; Єфремов С.О. Борис Грінченко: Про життя його та діла. – СПб., 1913.

⁵ Просвітнянин. – 1918. – № 1.

⁶ Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. /Упоряд. Е.С.Соловей. – К., 1993.

⁷ Вишневський М.Ф. Борис Грінченко (До 50-річчя з дня смерті) // Література в школі. – 1960. – № 3. – С.84-88.

⁸ Пільгук І.І. Борис Дмитрович Грінченко // Грінченко Б. Без хліба. – К., 1958. – С.3-8; Пільгук І.І. Класична спадщина Бориса Грінченка // Борис Грінченко: Твори: В 2 т. – Київ, 1968. – Т.1. – С. V - XLIII.

⁹ Борис Грінченко. Твори: В 2 т. – Київ, 1968. – Т.1. – С. 595-598.

¹⁰ Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1893. – Т. III, 2.

році при упорядкуванні збірника "Вік", але надруковано було з цензурних причин лише в 1910 році у збірнику "Над могилкою Б. Грінченка" [К., 1910]. Збірник статей зберігається у вигляді рукопису в фондах ІР ЦНБ [ф. I, № 32307].

Загальні біографічні дані подаються й у некрологах, найбільш докладним з яких є стаття В. Данилова в "Русском филологическом вестнике", що видався у Варшаві ¹¹. Найповніша підбірка некрологів та спогадів, газетних і журнальних статей зберігається в архівному фонді Б. Д. Грінченка в ІР ЦНБ [I, № 34500]. Протягом 1912-1913 рр. вийшло декілька статей, присвячених пам'яті Грінченка: М. Сумцова, М. Жученка, І. Белоусова, Х. Алчевської та ін. Найбільш відомі з них були включені в біо-бібліографічний словник "Українські письменники" ¹².

В останні роки інтерес до особи Бориса Грінченка надзвичайно зріс у зв'язку з розвитком демократичних тенденцій у суспільстві, державотворчими процесами в Україні, відродженням духовної культури, поверненням в історію багатьох "забутих" імен. Розробки окремих біографічних сюжетів Грінченка зустрічаються в багатьох історико-публіцистичних та наукових статтях, що стосуються творчості цієї видатної людини. Але повного біографічного дослідження, яке б охоплювало друковані та документальні джерела в максимально повному обсязі, досі ще не було.

У другому розділі для освітлення основних життєвих подій Бориса Грінченка вперше залучаються до наукового обігу спогади батька — Дмитра Яковича, дружини — Марії Миколаївни, дітяч Чернігівської Громади А. Верзілова та інших, деякі офіційні документи, листування з особового та інших архівних фондів, що, враховуючи прямі та непрямі дані, дозволяє уточнювати дати його

¹¹Русский филологический вестник. — 1910. — Т. 63. — Вып. 2. — С. 371-376.

¹²Українські письменники: біо-бібліографічний словник: У 5 т. — К., 1963. — Т. II. — С. 242

життя. Нові біографічні матеріали іноді суттєво корегують офіційні біографічні й навіть автобіографічні дані. Для прикладу можна навести невідомі факти співпраці та стосунків Б.Д. Грінченка з Христіною Алчевською, істинні мотиви його переїзду до Чернігова в 1893 році, що торкалися принципових розбіжностей у розумінні народного й національного виховання та освіти.

У процесі вивчення документальної спадщини Б.Д. Грінченка були виявлені нові фактографічні дані про деякі невідомі сторінки життя письменника й просвітнього діяча стосовно, наприклад, його служби в чернігівському земстві, шкільної освіти, бібліотечної, музейної та видавничої справи, а саме: про підтримку чернігівської громадської земської бібліотеки, впорядкування музею В.В. Тарновського, видання дешевих книжок для народу, просвітницьку діяльність в Чернігівській Громаді. До речі, чернігівському періоду життя, який залишався практично маловідомим для біографів Грінченка, в роботі приділяється особлива увага.

Київський період проходив уже в умовах легалізації української мови, й тому деякі сторінки життя Грінченків більш відомі, але суттєво доповнюються новими даними.

Початок нового етапу громадської діяльності Б.Д. Грінченка, як відомо, пов'язаний із Товариством "Просвіта" — українською громадською організацією для поширення знань у народі: він стає її засновником і першим головою протягом 4 років. З мінімальними грошовими можливостями, за допомогою тільки маленького тісного гуртка однодумців Б.Д. Грінченко власною енергією, силою глибокої віри в Україну з'єднав навколо себе розрізнену інтелігенцію й згуртував її в одне товариство. Не вдаючись до безкінечних дискусій на тему, куди треба спрямовувати діяльність "Просвіти", Грінченко прагнув деполітизувати її діяльність і сконцентруватися на реальній

справі – просвіті народу шляхом створення бібліотек та видання науково-популярних книжок для простих людей.

Київський період характеризувався активною видавничою діяльністю Б.Д. Грінченка. У “Просвіті” були опубліковані найважливіші його твори – “Українська граматика”, “Каталог книжок для народного читання”, “Словарь української мови” у 4-х томах, етнографічні і фольклорні матеріали, прозові та віршовані збірки, статті про шкільну освіту.

У Товаристві були організовані чотири комісії: видавнича, бібліотечна, артистична й шкільно-лекційна. Об'єднуючи посади голови Товариства та голови видавничої комісії, Грінченко склав програму тем для цілої серії народних видаць. Активно працював він також і в шкільно-лекційній комісії, яка пропагувала популярні знання через майже щоденну лекційну роботу.

У дисертації використовуються й документальні свідчення про останні місяці життя Грінченка в італійському місті Оспеданетті.

У третьому розділі дисертації “Книжково-рукописна спадщина Б.Д.Грінченка як джерело вивчення історії бібліотечної та видавничої діяльності в Україні кін. ХІХ - поч. ХХ ст.” дається характеристика бібліотечного та архівного зібрання з точки зору основних напрямів просвітницького руху, народної педагогіки, бібліотечно-бібліографічної та книговидавничої діяльності в Україні того часу.

Головною в просвітницькій діяльності Бориса Дмитровича була теза: національна освіта через впровадження та розвиток мови як фундаменту духовного розвитку, що здійснюється шляхом діяльності неформальних просвітніх установ, бібліотек і народних музеїв, видання книг для народу українською мовою. Вона й впроваджувалася в життя через літературну, науково-редакторську, бібліотечно-архівну, музейну, бібліографічну та видавничу діяльність Б.Д. Грін-

ченків. Його архівне зібрання — переконлива ілюстрація до історії розвитку цієї ідеї.

Окремо виділені в дисертації шляхи впровадження та розвитку ідеї мови: вони здійснюються через створення та публікацію творчих матеріалів самих Е.Д. та М.М. Грінченків, сприяння талановитим діячам української культури. У бібліотеці та архіві зібрана колосальна кількість автографів і списків літературних, публіцистичних, історичних, фольклорних, етнографічних творів не лише родини Грінченків, а й багатьох народних просвітителів того часу, які безпосередньо визначали реальний вплив мови та національної літератури на розвиток української свідомості. В дисертаційному дослідженні це надало можливість персоналізувати просвітницький рух.

Установлені основні напрями діяльності просвітницьких установ, відображені в документах Чернігівської Громади та київської “Просвіти”:

- а) видання книжок, газет та журналів українською мовою;
- б) створення бібліотек, читалень, здійснення торгівлі книгами;
- в) заснування музеїв, навчальних, літературних, наукових і просвітницьких закладів.

Ідея створення народних бібліотек була апробована Е.Д.Грінченком, починаючи з періоду роботи в сільській школі. В умовах жорстокої цензури Грінченки визначили репертуар української сільської бібліотеки, самі ж “видали” й серію “саморобних” книжок для неї. Основні принципи бібліотечної роботи, набуті в невеличких шкільних зібраннях, лягли в основу діяльності Чернігівської громадської бібліотеки та української бібліотеки в Києві.

Бібліотечно-бібліографічна діяльність Грінченка знайшла відображення в створенні репертуару української популярної народної книжки, що спирався, в першу чергу, на українську класичну літературу. На його думку, саме такі книжки мали складати основу дешевих видань для народу.

Колосальний книгознавчий інтерес становлять матеріали видавничої діяльності Б.Д. Грінченка в Чернігові та Києві, які виявляють не лише тернисті шляхи української книжки, а й становлять певний інтерес для книгознавця, дозволяючи встановити персональне коло видавців та видавництв України кін. XIX - поч. XX ст., соціальний склад читачів, тираж, ціни на книжки того часу тощо.

У висновках підводяться підсумки дослідження:

1. Особисте бібліотечне та архівне зібрання Бориса Дмитровича Грінченка є комплексним культурно-історичним явищем, що має непересічне джерелознавче значення для вивчення історії просвіти в найширшому розумінні цього слова в Україні кін. XIX - поч. XX ст.

2. У дисертації створено найповнішу на сьогодні, науково обґрунтовану біографію Бориса Дмитровича Грінченка. Незважаючи на те, що за теорією та архівно-бібліотечною практикою зібрання письменників оцінюються у відповідності до автографічності творів, а інші документи сприймаються як допоміжні до вивчення життя та творчості особи, в даному випадку проблему категорійності та оцінки фондів перенесено в сферу історико-культурологічної цінності матеріалів щодо соціальних процесів.

3. Виявлено, що головною ідеєю діяльності Б.Д. Грінченка на просвітянській ниві була теза: національна освіта через впровадження та розвиток мови, що здійснюється шляхом діяльності різноманітних просвітянських установ, бібліотек і народних музеїв, видання книг для народу рідною мовою. Ця теза запроваджувалася в життя через літературну, науково-редакторську, бібліотечно-архівну, біографічну та видавничу діяльність родини Грінченків.

4. Визначено шляхи впровадження та розвитку Б.Д. Грінченком ідеї мови через створення й публікацію власних творчих надбань, сприяння талановитим діячам української культури. В бібліотеці та архіві зібрана значна кількість автографів та списків літературних,

публіцистичних, історичних, фольклорних, етнографічних творів не лише родини Гринченків, а й багатьох народних просвітителів того часу, які безпосередньо визначали реальний вплив мови та національної літератури на розвиток української свідомості, що надало можливість персоніфікувати в дисертаційному дослідженні просвітницький рух.

5. Встановлені основні напрями діяльності просвітницьких установ, що відображені в документах Чернігівської Громади та київської "Просвіти": а) видання книжок, газет та журналів українською мовою; б) створення бібліотек, читалень, здійснення торгівлі книгами; в) заснування музеїв, учбових, літературних, наукових і просвітницьких закладів.

6. Висунуто тезу про те, що ідеї народних бібліотек були апробовані, починаючи з періоду роботи в сільській школі.

7. Реконструйовано бібліографічний репертуар української народної книги та бібліографічних покажчиків.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Аннотированный указатель архивного фонда Б.Д.Гринченко. Структура и принципы археографического описания // Библиотека – Информатизация – Наука: Тез. докл. и сообщ. республ. конф., 8-10 октября 1991 г. Киев. – К., 1991 – Вып.2. – С. 62-63.

2. Усна народна творчість України у фондах Інституту рукопису // Наука бібліотек в сучасному соціокультурному контексті: Міжнар. наук. конф., Київ, 12-15 жовтня 1993 р. – Ч. II. – К., 1993. – С. 91-92.

3. Народно-просвітницька діяльність Б.Д.Гринченка // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вып.2. – С. 97-106.

4. Особовий архів М.Ф. Владимирського-Буданова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вып.2. – С. 142-147. (У співавторстві із А.Є. Гайкаловичем).

5. Б.Д. Гринченко. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України: Покажчик / Упоряд.: Н. М. Зубкова. – Вып.1. Поезії. – Київ, 1994. – 244 с.

Зубкова Н. М. Библиотека и архив Б.Д. Гринченко как источник по истории народного просвещения на Украине кон. XIX- нач. XX вв.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 05.25.04 – книговедение, Центральная научная библиотека им. В.И.Вернадского НАН Украины, Киев, 1994.

Основная идея диссертационной работы заключается в книговедческом и источниковедческом исследовании библиотеки и архива украинского писателя, просветителя, историка, этнографа, фольклориста и языковеда Б.Д. Гринченко как комплексного явления просветительского движения Украины кон. XIX - нач. XX вв. Установлена основная просветительская идея Б.Д. Гринченко – национальное образование через развитие языка как основы духовного развития народа, проанализировано ее воплощение в деятельность просветительских обществ, библиотек, народных музеев, истории издания дешевых книг для народа на украинском языке.

B.D. Grinchenko's Library and Archives as the Source of History of People Edycation in Ukraine at the end of 19th – early 20th Centuries by Natalia M. Zubkova.

Dissertation for Master's Degree in the field 05.25.04. – Book Science — V.I. Vernadsky Central Scientific Library of the Academy of Science of the Ukraine, 1994.

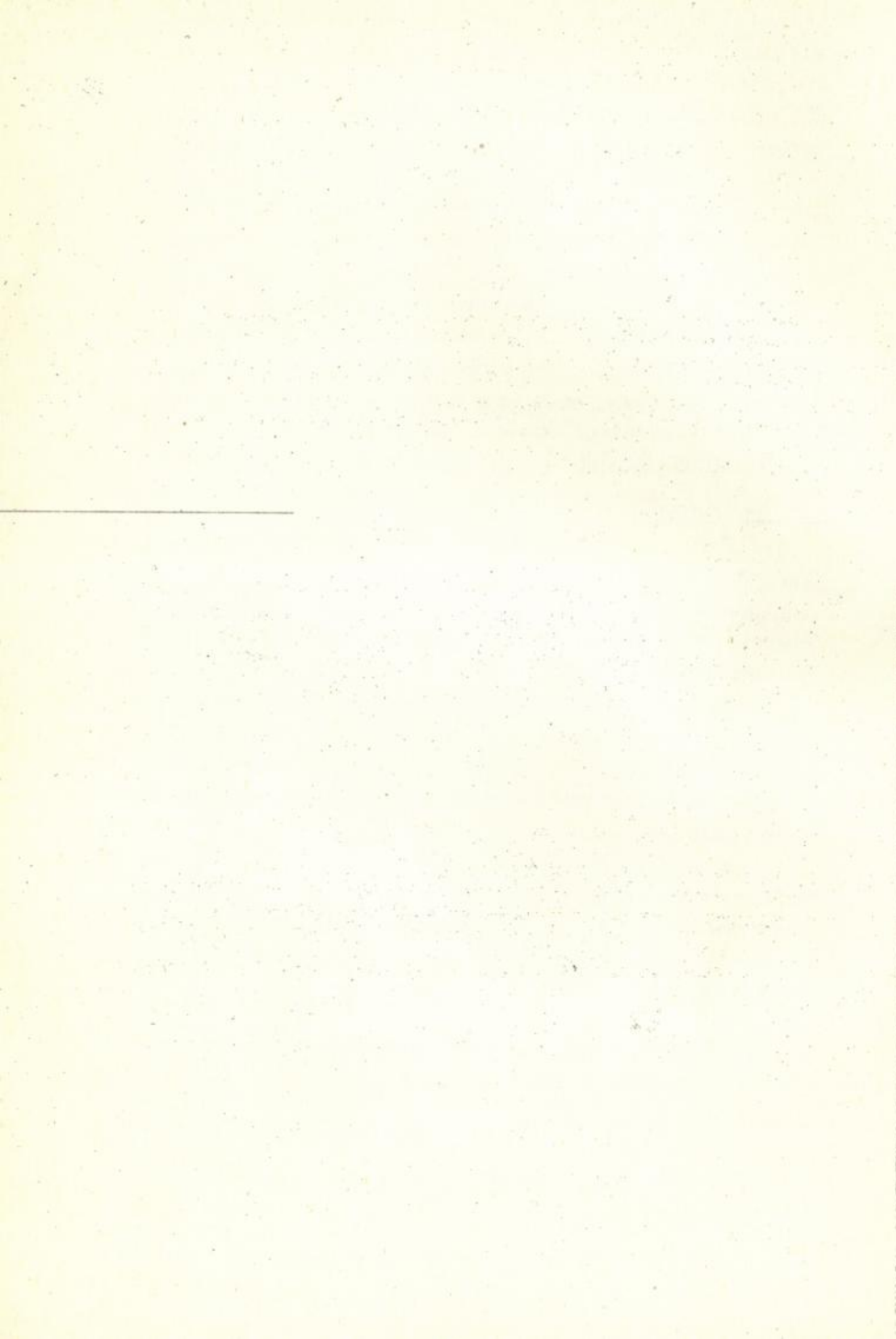
This dissertation work researches books and documents in the library and archives of the Ukrainian writer, educator, historian, athnographen, folklore specialist and linguist B.D. Grinchenko as a comprehensive heritage of educational movement in Ukraine at the end of 19th and early 20th centuries.

It proves the major edycational idea of B.D. Grinchenko — national education through language development as the basis of people's spiritual growth and analyzas the embodiment of this idea in the activities of educational societies,libraries, people history museums, publishing for people of inexpensive books in the Ukrainian language.

Ключові слова: просвіта, народна освіта, бібліотека, архів, бібліографія, видавнича діяльність, українська книга.

23755Y

AB 31.407